

Психологічні особливості професійного самовизначення військовослужбовців-контрактників у процесі служби

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.В. Бабелюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

У статті висвітлено отримані на основі аналізу динаміки професійного самовизначення військовослужбовців за контрактом Збройних сил України психологічні особливості цього процесу. Доведено, що неузгодженість задоволеності певними групами умов з найбільш вагомими мотивами та цілями військовослужбовців породжує або посилює проблемність актуальної ситуації, активізуючи процеси професійного самовизначення.

В статье освещены полученные на основе анализа динамики профессионального самоопределения военнослужащих по контракту Вооруженных сил Украины психологические особенности этого процесса. Доказано, что несогласованность удовлетворенности определенными группами условий с наиболее весомыми мотивами и целями военнослужащих порождает или усиливает проблемность актуальной ситуации, активизируя процессы профессионального самоопределения.

The article highlights the dynamics of professional self-determination of servicemen on contract of the Armed Forces of Ukraine psychological peculiarities of this process obtained on the basis of analysis. It is proved that the lack of satisfaction of certain groups of the conditions to the most urgent motives and goals of the military creates or strengthens the discrepancy of the current situation, activating the processes of professional self-determination.

Ключові слова: професійне самовизначення, військовослужбовці за контрактом, психологічні особливості.

Постановка проблеми

У процесі дослідження здійснено аналіз динаміки професійного самовизначення військовослужбовців за контрактом у контексті основних етапів їхньої професіоналізації в умовах Збройних сил України. Динаміка явища розглядається у зв'язку зі зміною об'єкта, що припускає рухливість його окремих складових, які охоплюють різні ієрархічні рівні, і має певні тимчасові показники та границі [1-6 та ін.]. У цьому дослідженні таким об'єктом було професійне самовизначення, а його елементами – структурні компоненти функціонально-психологічної структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковому аспекті вивчення проблем, пов'язаних із професійним самовизначенням різних фахівців, впливу на цей процес психологічних чинників знайшло

своє відображення в низці досліджень вітчизняних і зарубіжних учених: К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, Л. Божович, М. Гінзбурга, Є. Клімова, Т. Кудрявцева, С. Максименка, А. Маркової, А. Осницького, Ф. Парсонс, Ю. Поварьонкова, С. Рубінштейна, Д. Сьюпера, В. Татенка, Т. Титаренко, Л. Шнейдера, Е. Еріксона та інших. У контексті військової та правоохоронної проблематики цю тему розробляли Г. Ложкін, О. Сафін, В. Осьодло та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Слід зазначити, що у військовій психології на сьогодні завдання вивчення професійного самовизначення військовослужбовців, які проходять службу за контрактом на посадах рядового та сержантського складу, залишається поза належною

увагою. Відсутність науково обгрунтованих даних не дає змоги виробити адекватні технології діагностики та прогнозування професійної схоронності й успішності військових фахівців зазначеної категорії, а також відповідні програми психологічного супроводу їхнього професійного розвитку.

Формулювання цілей статті

Мета статті – висвітлити отримані на основі аналізу динаміки професійного самовизначення військовослужбовців за контрактом у контексті основних етапів їхньої професіоналізації в умовах Збройних сил України психологічні особливості цього процесу.

Вклад основного матеріалу дослідження

Результатом вирішення першого завдання було виявлення динаміки рівня розвитку структурних компонентів професійного самовизначення (рефлексивного, мотиваційного, операційного), а також характеру зміни взаємозв'язків між ними. Було вивчено відповідні результати у групах військовослужбовців стосовно різної тривалості служби за контрактом. Як аналізований динамічний тимчасовий відрізок виступав різний стаж вказаної служби. Усього було виділено три категорії військовослужбовців: 1 група – термін служби за контрактом до 1 року (27%), 2 група – від 1 до 2 років (44%), 3 група – понад 2 роки (29%). Для визначення рівня розвитку структурних компонентів у кожній із груп використовувалися дані, отримані на попередньому етапі дослідження з урахуванням їх диференціації за виділеними групами. Таким чином, застосований метод варто віднести до методу зрізових досліджень. Це дало змогу виявити, що зі збільшенням стажу військової служби загальний рівень розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення зростає (у групі до 1 року цей показник – 2,97; від 1 до 2 років – 3,20; понад 2 роки – 3,48). Разом з тим, статистично значущі розбіжності виявлено лише між 1 і 3 групою (застосовано непараметричний критерій Н. Краскала-

Уоллеса, $= 6,504$, $df = 2$, $p = 0,039$). Це свідчить про незначну в цілому роль такого фактора, як «стаж військової служби», у розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення. Крім того, не сам по собі часовий термін військової служби відіграє роль, а подіява змістовність та інтенсивність діяльності, що виступають психологічними еквівалентами детермінаційного навантаження стажу.

Більш помітні зміни характеризують динаміку кожного з компонентів окремо. Протягом усього терміну військової служби послідовно зростає рівень розвитку рефлексивного та операційного компонентів, а динаміка мотиваційного компонента є неоднозначною. Зі зміною останнього можна пов'язати й структуру, що змінюється, функціонально-психологічну структуру професійного самовизначення, виражену у вигляді відповідних профілів у кожній із груп обстежуваних. Так, у 1 групі військовослужбовців помітно переважає за своїм розвитком мотиваційний компонент; у 2 групі простежується зменшення його ролі та водночас підвищення показників інших компонентів (рефлексивного, операційного); у 3 групі спостерігається знову його зростання за збереження лідуючої ролі рефлексивного компонента. Примітно, що рівень розвитку операційного компонента залишається на усьому протязі нижче рефлексивного і змінюється разом з ним. Можна припустити, що рефлексивний компонент з одного боку стримує розвиток операційного компонента, з іншого – обумовлює його розвиток. Це припущення ґрунтується на порівняльному аналізові змісту показників обох компонентів. Так, змістовність цілей, самостійність побудови особистого професійного плану, погодженість цілей і засобів, що є структурними елементами операційного компонента, можуть виявитися повною мірою на основі побудови системи інформаційних індикаторів-орієнтирів (у вигляді професійного Я-образу, образу військової професії та професіонала) й усвідомлення значущості

та змісту проблемності ситуації, що є функціональною сферою рефлексивного компонента.

Таким чином, слід зазначити, що протягом аналізованого тимчасового періоду спостерігається поступове зростання рівня розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення при зміні структури взаємозв'язків між компонентами. Найбільш тісний зв'язок із загальним рівнем розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення (застосовувався коефіцієнт кореляції Пірсона (r)) демонструє рефлексивний компонент ($r = 0,939$), потім операційний ($r = 0,925$) і мотиваційний ($r = 0,789$).

Ступінь внутрішньої погодженості структурних компонентів професійного самовизначення між собою, що обумовлена тісністю інтеркореляційних зв'язків, також є достатньо високою, а в динаміці виражена таким чином: у 1 групі – $r = 0,794$; у 2 групі – $r = 0,924$; у 3 групі – $r = 0,864$. Високі значення коефіцієнтів свідчать про ступінь однорідності в рівні розвитку компонентів у конкретного обстежуваного або їх групи.

З огляду на виявлений під час попереднього аналізу взаємозв'язок функціонально-психологічної структури професійного самовизначення з низкою внутрішніх і зовнішніх умов, правомірно припустити, що порушення внутрішньої погодженості (тісноти зв'язку між компонентами) може бути наслідком фруструючого впливу привнесених ззовні – стосовно функціонально-психологічної структури професійного самовизначення – обставин. Тому, більш слабким є взаємозв'язок на першому аналізованому тимчасовому відрізку і дещо ослабленим (порівняно з другим періодом) на третьому періоді (3 група), що може свідчити про підвищення проблемності для військовослужбовців актуальної життєвої ситуації внаслідок дії змінних, які розхитують структурну єдність компонентів функціонально-психологічної структури професійного самовизначення.

Крім того, цим же може бути пояснений характер більшої (порівняно з іншими компонентами) рухливості мотиваційного компонента, який чутливіше за інших відгукується на детермінаційні коливання тла. Це спостереження переконує в обґрунтованості раніше висунутого припущення про наявність у загальній динаміці військової служби періодів, що характеризуються особливою проблемною насиченістю (критичних періодів), які визначають інтенсивність і змістовну специфіку професійного самовизначення військовослужбовців.

На перевірку цього припущення були спрямовані подальші дослідження в межах констатувального експерименту, пов'язані з вирішенням більш загального завдання – виявлення та аналіз психологічних проблем, що обумовлюють зміст професійного самовизначення на основних етапах професійного розвитку військовослужбовця в умовах служби.

Таким чином, детермінуючим джерелом, або основним індикатором, проблемного змісту виступають більш-менш усвідомлювані протиріччя у сфері «військовослужбовець – військово-професійне середовище, професія» зі зміщенням акценту в той чи інший бік. Рівень усвідомлення проблеми військовослужбовцем підкреслює необхідність застосування під час дослідження методичних процедур, заснованих не лише на самозвіті та самооцінці складності аспектів проблемної ситуації, а й більш об'єктивних прийомів, що дають змогу фіксувати відповідні індикатори проблемної завантаженості в загальній структурі ситуації.

Основні групи мотивів, що аналізувалися та співставлялися між собою, цілей і умов, оцінюваних як такі, що сприяють чи перешкоджають досягненню цілей, було поділено на три групи відповідно до сфери детермінації/локалізації: соціально-психологічна, предметно-діяльнісна, особистісна. У кожній із них було виділено свої підгрупи. Ступінь розбіжності між рівнем значущості тих або інших мотивів,

цілей і задоволеності умовами військової служби характеризувала рівень внутрішньоособистісної конфліктності, обумовлений наявністю проблемних зон, що набувають актуальності для певної групи військовослужбовців. Цей прийом доповнювався вивченням та якісним аналізом переважних емоційних станів, мотиваційних тенденцій, пов'язаних із прагненням людини більш детально розібратися в ситуації, звернутися для цього за допомогою до інших (товаришів по службі, родичів, командирів). Взаємозв'язок цих показників (професійне самовизначення, внутрішньоособистісна конфліктність, психічна напруженість) є достатньо тісним і пояснюється тим, що усвідомлення протиріч у системі «людина – професія», «Я-реальне – Я-ідеальне» і необхідності їхнього подолання супроводжується такими негативними станами, як: тривога, фрустрація, інтрапсихічний конфлікт, напруженість, що, у свою чергу, ініціюють процеси професійного самовизначення, реалізація якого є механізмом і умовою їхнього вирішення (редукування, зменшення). Таким чином, виявлявся не лише ступінь психічної напруженості, а й змістовний аспект проблемного поля, що актуалізує процес професійного самовизначення та відображає специфіку проблемних ситуацій на різних етапах військової професіоналізації.

Аналіз отриманих під час дослідження даних дає змогу виділити та коротко охарактеризувати основні проблемні зони, що обумовлюють змістовну специфіку самовизначення як механізму вирішення наявних проблем. Загальний рівень проблемної навантаженості, який характеризується ступенем розбіжності мотивів/цілей і задоволеності умовами військової служби, становить 0,973, що визначає цей показник як орієнтир для аналізу інших параметрів. Відповідно до цього показника можна визначити найбільш гострі проблемні зони, якими є:

а) серед сфер – предметно-діяльнісна (1,17), особистісна (0,875), соціально-психологічна (0,87);

б) серед мотивів і цілей (опосередкованість їхнього задоволення умовами) – мотиви і цілі професійного досягнення та розвитку (1,59), спілкування і співробітництва (1,22), адаптивно-прагматичні (1,08);

в) серед умов (у контексті їхньої оцінки як чинників, що сприяють досягненню цілей) – умови, що визначають організацію діяльності, військової служби (1,52), ресурсне забезпечення життєдіяльності (1,39), а також зміст професійної діяльності (1,17).

Отримані дані було уточнено в процесі індивідуальних бесід із військовослужбовцями, де спеціальному аналізу було піддано, зокрема, їхні труднощі у професійній діяльності, а також деякі аспекти відносин з офіцерами і товаришами по службі. Виявлено, що більшість військовослужбовців, у цілому позитивно ставлячись до служби і Збройних Сил, достатньо критично оцінюють умови контрактної служби та їхнє дотримання у своїх військових частинах. Показово, що понад чверть військовослужбовців (27,8), які припускають імовірність службу за контрактом у подальшому, хотіли б продовжувати її не у своїй частині і не зі своїми офіцерами. Серед умов, що негативно впливають на мотивацію військовослужбовців до продовження контрактної служби та виконання своїх обов'язків, виділяються такі: недостатній рівень соціально-правової захищеності (27%), відсутність житла для сімейних (10%), некомпетентність офіцерів (45%), їхнє грубе поводження (57%), недостатнє грошове утримання (89%), низький престиж служби (47%), залучення до виконання невластивих завдань (54%), недостатність особистого часу, відсутність можливості вільного виходу за межі військової частини (76%), утома через високий рівень службових навантажень (45%), незадовільне постачання усім необхідним (35%).

Як видно з результатів анкетування та бесід, значну частину проблем військовослужбовці пов'язують із «об'єктивним полюсом», меншою мірою звертаю-

чи увагу на себе як суб'єкта військової діяльності, а головне – суб'єкта, здатного в межах військової організації здійснювати визначення, проектування та планування своєї активності. Вирішення проблем і труднощів багато хто пов'язує із загальною зміною ситуації на краще. Цим пояснюється значний відсоток військовослужбовців, які не визначилися щодо наступного контракту. Цей висновок підтверджується тим, що під час бесід та анкетування у більшості військовослужбовців (75%) загальне бажання професійно зростати не підкріплене деталізацією намірів. Так, багато з них при загальному позитивному ставленні до служби та військової професії розглядають їх усе-таки як перехідний етап у своєму житті, що дає змогу отримати грошовий чи морально-психологічний стартовий капітал, пов'язуючи подальші перспективи самореалізації поза межами військової служби. Тому, значна частина опитуваних (понад 70%) щодо самовдосконалення в умовах військової служби не мають чітких уявлень і визначають відповідні завдання узагальнено: «буду освоювати все, чому вчитимуть», «хочу опанувати всі види зброї», «підвищити свою майстерність», «стати універсальним солдатом», «розвинути себе фізично», «випробувати себе у відрядженні» тощо. Лише 15% опитуваних заявляли про необхідність освоєння інших (декількох) спеціальностей.

Достатньо розмитими є уявлення значної частини військовослужбовців щодо свого майбутнього. Так, на запитання «Яку професію Ви маєте намір обрати після військової служби? Ким Ви будете за професією через 5 (10) років?» – 37% респондентів вагалися з відповіддю, що свідчить про несформовану професійну ідентичність, слабку виразність (або відсутність) професійних пріоритетів.

Подальші дослідницькі кроки були пов'язані з припущенням про існування в загальній динаміці професійного розвитку етапів, що характеризуються особливою проблемною насиченістю. Умовно ці пе-

ріоди можна назвати критичними, оскільки для них характерні: зміна модальності станів, підвищення емоційної чутливості, конфліктності, незадоволеності, відчуття вичерпаності сил, ресурсів, потреба у підтримці, пораді або прагнення обмежити контакти, зростання пошукової активності в різних сферах тощо. Для виявлення цих періодів було проаналізовано динаміку загальної задоволеності військовослужбовців умовами військової служби, рівень розбіжностей між основними побудниками (мотивами, цілями) і задоволеністю умовами військової служби, а також рівень пошукової активності (показник, що характеризує потребу в більш яснуому розумінні ситуації, з'ясуванні свого становища, шляхів, перспектив, можливостей оптимальних способів діяльності, відносин).

Динаміка досліджуваних показників характеризується певним взаємозв'язком, що визначає етапну специфіку самовизначення. Так, у наявності «назад» погоджені зміни «задоволеності» та «рівня пошукової активності». Найбільша неузгодженість виявлена в період служби 19-24 місяців, а також у період понад 30 місяців. Максимальний рівень розбіжностей між актуальними мотивами та цілями із «задоволеністю умовами» виявлено в період 12-18, а також понад 30 місяців.

Таким чином, виділяються два періоди, які характеризуються наявністю перерахованих вище ознак: період «середини військової служби за контрактом» і період після 30 місяців, що передують ухваленню рішення про укладання (або неукладання) наступного контракту. Пояснення існування та специфіки цих періодів можливе з урахуванням аналізу загальної логіки проходження військової служби. Так, початок зростання пошукової активності в перший період (після 12 місяців) може бути пов'язаний із відчуттям вичерпаності власних ресурсів, що забезпечують інформаційно-орієнтуючу функцію, у логіко-смысловому просторі служби.

Багато військовослужбовців у цей пе-

ріод мають потребу в більш детальному з'ясуванні перспектив свого перебування на службі, відчуваючи неефективність сформованої системи взаємодії з іншими суб'єктами, низький коефіцієнт корисної дії організаційних особливостей побудови та загального потенціалу процесу бойового навчання і служби. З огляду на попередній період перебування на строковій службі, пов'язаний із виконанням тих же обов'язків (за тією ж спеціальністю), у багатьох військовослужбовців виникає почуття професійної реалізованості («більше нічому вчитися»), тим самим процесуальна сторона професійної діяльності перестає бути значущим мотиватором до професійного вдосконалювання.

Особливості проблемної насиченості другого періоду пов'язані з необхідністю вторинного самовизначення, вільного у більшості військовослужбовців, оскільки обов'язковий термін служби вже минув. З'ясуванню з їхнього боку підлягають аспекти, пов'язані з вибором професії на відносно тривалу перспективу, оцінка власного професійно-психологічного ресурсу та внеску в його розвиток військової служби. Зрослий рівень розбіжностей у системі «мотиви/цілі – умови» на тлі не занадто помітного зниження задоволеності може свідчити про появу або посилення побудників, кризь призму яких існуючі умови розглядаються як чинники, що блокують можливу активність у напрямі досягнення власних цілей, перспектив. Не випадково у цей період зафіксовано найбільше у відсотковому відношенні випадків розриву контракту, що ініціюються (відкрито або приховано: наприклад, хвороба, порушення дисцип-

ліни) військовослужбовцями з різних підстав.

Висновки

Таким чином, проведене дослідження дало змогу виявити особливості динаміки професійного самовизначення. Загальний рівень розвитку функціонально-психологічної структури, що визначає здатність до ефективного професійного самовизначення, зростає, під час якого відбувається перерозподіл рівня виразності в загальній структурі окремих компонентів. Цей факт свідчить про опосередкований вплив професійної діяльності на розвиток адекватності уявлень про себе та військову професію, навичок планування і здійснення проектувальних дій щодо свого професійного майбутнього. Разом з тим, рівень погодженості, деталізованості та обґрунтованості професійної перспективи залишається низьким. У загальній динаміці професійного розвитку виявлено етапи, які характеризуються особливою проблемною насиченістю, що обумовлює підвищену потребу у професійному самовизначенні, отже – вимагають їхнього спеціального профорієнтаційного супроводу. Показано, що на позитивність вибору і ставлення до професії військового, бажання продовжувати службу в Збройних силах України впливають ті обставини та умови, які найбільшою мірою пов'язані з актуальною мотивацією військовослужбовців тих чи інших груп. Неузгодженість задоволеності певними групами умов із найбільш актуальними мотивами і цілями військовослужбовців породжує або підсилює проблемність актуальної ситуації, активізуючи процеси професійного самовизначення.

Список використаних джерел

1. Батаршев А. В. Базовые психологические свойства и профессиональное самоопределение личности : практическое руководство по психологической диагностике / А.В. Батаршев. – С.-Пб. : Речь, 2005. – 208 с.
2. Головей Л. А. Дифференциально-психологические факторы профессионального самоопределения / Л.А. Головей // Психологические проблемы самореализации личности. – С.-Пб., 1999. – С.76-83.
3. Ляса О.П. Психологічний аспект проблеми професійного самовизначення особистості / О.П. Ляса // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського

нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1. – С. 117-125.

4. Саух О. М. Особистісні умови професійного самовизначення : [проблеми та психологічні критерії] / О.М. Саух // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : збірник наукових праць / Рівненський держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2005. – Вип. 33. – С. 45-50.

5. Семенов И.Н. Рефлексивно-психологические аспекты развития и профессионального самоопределения личности : [проф. самоопределение как психологическая проблема развития личности] / И.Н. Семенов, И.А. Савенкова // Мир психологии. – 2007. – № 2. – С. 203-217.

6. Сидоренко В.К. Психологічні критерії професійного самовизначення : [зв'язок особливостей темпераменту і характеру з проф. самовизначенням] / В.К. Сидоренко, О.М. Саух // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Херсонський держ. ун-т [та ін.]. – Херсон, 2005. – Вип. 39. – С. 335-341.